

Η ΚΡΙΣΗ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ

Πρόλογος. Τα τελευταία δέκα πέντε περίπου χρόνια με ανακοινώσεις σε Συνέδρια και μελέτες¹, προσπαθώντας να αντιμετωπίσω την άποψη, ότι η Φιλοσοφία βρέθηκε, για όρισμένους λόγους (π.χ. επιστημονισμός, εξειδίκευση), στη «νεκρή γωνιά» της Ιστορίας (Wilhelm Weischedel), υποστηρίζω ότι η ίδια η Φιλοσοφία παλεύει πάντα για την υπέρβαση των κρίσεων της ιστορικής στιγμής· ότι οι λόγοι για το «τέλος της Φιλοσοφίας» και οι δραματισμοί, όποιοι και να 'ναι, μιας αφιλοσόφητης εποχής, δεν παύουν να αποτελούν έκφραση φιλοσοφική. Στη μελέτη αυτή θα διερευνήσω: α) την έννοια της κρίσης σε σχέση με την ιστορικότητα της γνώσης και σε σχέση με τις επιστήμες, β) τη διαχρονικότητα όρισμένων ελληνικών φιλοσοφικών αξιών. Όταν αναφερόμαστε σε κρίση σχετικά με μια πνευματική δραστηριότητα πρέπει να δείξουμε: (α) τί δεν είναι κρίση· (β) τί είναι, με αναφορά στις δομικές αλλαγές που λειτουργούν ως βασικά αίτια της ύπαρξής της· (γ) τις προοπτικές ή δυνατότητες υπέρβασης της κρίσης.

Σήμερα, μετά από δυο παγκόσμιους πολέμους, μετά από τόσα πολιτικά κινήματα και πολιτικές αλλαγές, με την ανάπτυξη των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών δεν μπορούμε πια να μιλούμε, όπως ο Hegel, για διάκριση «ένδιαφερόντων της πεζότητας της καθημερινής ζωής» και «άνωτερη έσωτερική ζωή», «καθαρή επιστήμη - ελεύθερο λογικό κόσμο του πνεύματος²». Δεν μπορούμε να δούμε την κρίση της Φιλοσοφίας όπως ο γερμανός φιλόσοφος και να καταλήξουμε στη μετατροπή των πολιτικοκοινωνικών προβλημάτων σε φιλοσοφικά, το ίδιο όπως δεν μπορούμε να καταφύγουμε σε στάσεις έφησυχαστικής ποιότητας ή δικαίωσης, με την πίστη, ότι η προσπάθεια μεταμόρφωσης του τραγικού του κόσμου δεν καταφέρνει παρά να διαιωνήσει τον πόλεμο. Οι αλλαγές όμως στο πεδίο του προβληματισμού, στις πνευματικές πρωτοκαθεδρίες δεν είναι κρίση, αλλά τροπή των καιρών· η γνώση είναι ιστορική. Έτσι, π.χ., εξηγείται η υποχώρηση της μεταφυσικής σε μια εποχή επιστημονικής ακρίβειας και των ούτοπικών σχεδιασμών σε μια εποχή συγκεκριμένων κοινωνικών προβλημάτων που επείγονται να λυθούν επιστημονικά. Η καρτεσιανή σύλληψη της Φιλοσοφίας ως δέντρου με ρίζες τη μεταφυσική, κορμό τη φυσική και κλαδιά τις άλλες επιστήμες, δείχνει σήμερα ποιητική, και η φιλοσοφία του τύπου του έσωτερικού αναχωρητισμού δεν ευδοκimeί πια (π.χ. Jaspers, Heidegger).

Είναι γεγονός ότι το επιστημονικό αίσθημα είναι αναπτυγμένο σε μεγάλο βαθμό³. Η μεθοδολογική αρχή της επιστημονικής έρευνας, του περιορισμού στον αριθμό των ζητη-

1. Πβ. π.χ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, Κρίση της Φιλοσοφίας - Κρίση Φιλοσόφων, *Πρακτικά Β' Πανελληνίου Συνεδρίου της Έλληνικής Φιλοσοφικής Έταιρείας*, Αθήνα, 1985.

2. Πβ. και Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Le tragique comme histoire chez Hegel*, *Φιλοσοφία* 12, 1982

3. Βλ. και S. SAMBURSKI, *The Physical World of the Greeks*, Routledge - Kegan Paul, London, 1956, σ. 119.

μάτων και της εξέτασης όρισμένων φαινομένων, έπηρεάζει τόν τρόπο του σκέπτεσθαι και στα φιλοσοφικά προβλήματα. Όμως μόνο μια δογματική σκέψη - και ό δογματισμός είναι άνέκαθεν αίτιος πνευματικής κρίσης - θα μπορούσε να κατηγορήσει για άσυγχρονότητα κάθε μεταφυσική άνησυχία, όπως και κάθε προσπάθεια προσωπικού προσανατολισμού, παρόλον ότι ό τρόπος του φιλοσοφείν που ίσχυε άλλοτε δέν είναι πιά φαινόμενο της εποχής μας. Έξάλλου μπορεί σήμερα να μη συμφωνούμε με την πλατωνική θεώρηση της φιλοσοφίας ως μελέτης θανάτου, όμως δέν μπορούμε ν' άρνηθούμε τό δικαίωμα ή τη δυνατότητα, έστω, να ρωτά κάποιος: «La réalité de la mort et l'interrogation humaine devant la mort démentent - elles la formule de Marx: L'humanité ne se pose que les problèmes qu'elle peut résoudre»⁴; Είναι αλήθεια ότι ή φιλοσοφία δέν έγγυήθηκε ποτέ τη λύτρωση αυτή είναι ή διαφορά της από τη θρησκεία: δέν ύποσχέθηκε την έλπίδα ούτε πρόσφερε την παρηγοριά, όμως όφειλε και όφείλει πάντα να ύπόσχεται την έλευθερία, με τη νομική σημασία του όρου. Φιλοσοφώ έτσι σημαίνει: ασκώ τό δικαίωμα του λόγου και τό χρέος του διαλόγου⁵ με τόν όποιο ό λόγος γίνεται πράξη, τό τελευταίο κατά τό δυνατόν χειραφετημένος από τά ψυχολογικά και ιδεολογικά κίνητρα και στο βαθμό που δέν καθίσταται ύποπτη ή ίδια ή διάθεση άποκινητροποίησης της συνείδησης.

Λέγεται ότι «άπό ζήλο για τη φιλοσοφία» ό Άναξαγόρας και ό Δημόκριτος «άφησαν τά κτήματά τους να γίνουν βοσκοτόπια»⁶. Η έποχή μας βέβαια, και δικαιολογημένα, δέν θα συμφωνούσε με την ποιητική έξαρση ενός Όράτιου που έβλεπε «θαυμάσιο να βόσκουν τά κοπάδια στα χωράφια του Δημόκριτου και να του τρώγουν τά γεννήματα, ενώ τό πνεύμα πλανιόταν γρήγορο σαν τά άυλα πράγματα». Σήμερα είναι γεγονός ότι ύπάρχει μια ύπερεκτίμηση της πρακτικής. Η ρεαλιστική, έντούτοις, άποψη, ότι ή φιλοσοφία δέν έχει λόγο ύπαρξης, έπειδή ξεπεράστηκε από την πρακτική, έχει άντικρουσθεί: αναφέρω για παράδειγμα τόν L. Althusser, που άναγνωρίζει, ότι ή ίδια ή σχετική θεωρία είναι ακόμη άνολοκλήρωτη, τόν Horkheimer και την παρατήρησή του πάνω στη σχέση θεωρίας - πράξης: «τό γεγονός ότι ή θεωρία μπορεί να καταφύγει σ' ένα κούφιο και άναιμικό ιδεαλισμό ή να βουλιάξει σε μια βαρετή και κενή λογοκοπία δέν σημαίνει ότι αυτές οι μορφές είναι και οι πραγματικές μορφές της»· προσέτι, την πεποίθηση του ίδιου φιλοσόφου, ότι δέν έχει ακόμη κορυφωθεί ή ιστορική έμπειρία του άνθρώπου. Οι άπόψεις στοιχειοθετούν την ιδέα της διαφύλαξης της φιλοσοφίας είτε ως διαλεκτικής θεωρίας της όλότητας είτε ως συνολικής κριτικής της πραγματικότητας.

Η πρόοδος των ειδικών έπιστημών σχετίζεται με την άμφισβήτηση της σημασίας του φιλοσοφικού στοχασμού, κι αυτό από τόν περασμένο αιώνα, όταν ή φιλοσοφία παραβαλλόταν με τόν βασιλιά Λήρ που μοίρασε την περιουσία του στις κόρες του και έμεινε να γυρνά έτσι έπαίτης στην ύπόλοιπη ζωή του (Vindeland). Όμως: α) ή στάση αυτή όφείλεται σε παρανόηση της μεθόδου του φιλοσοφικού στοχασμού. Ένώ ή έπιστήμη δέν μπορεί να συμπεριλάβει στα άντικείμενά της όλόκληρο τό σύμπαν, τόν Θεό, την ανθρωπότητα κλπ., ή φιλοσοφία έχει αυτή τη δυνατότητα, όπως έχει και τό άπεριόριστο της κριτικής έπανεξέτασης των ζητημάτων της, της κριτικής της πραγματικότητας, προκειμένου ν' άποφευχθεί ή άποσύνδεση της καθημερινής πράξης από κάποιες μεγάλες κατευθυντικές και έμπνευστικές αρχές.

β) όπως ή φιλοσοφία έχει άναγνωρίσει τό μέγεθος και την άξία της έπιστήμης⁷, μεγάλοι

4. HUISSMAN - A. VERGEZ, *Nouveau court traité de philosophie*, I, 1974, 280.

5. Πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Οί μύθοι της έλευθερίας*, Άθήνα, 1977.

6. ΦΙΛΩΝ, στό: DIELS - KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, A 15 (Δημόκριτος): πβ. A 14.

7. Βλ. Walter SCHULZ, *Ich und Welt. Philosophie der Subjektivität*, Pfullingen, Neske, 1979, Kap. VI. Έπίσης E. RENAN, *Fragments Philosophiques*, 292, R.G. COLLINGWOOD, *An Essay on Philosophical Method*, Oxford, 1933.

ἐπιστήμονες ἀναγνώρισαν τὴν ἴδια ὡς ἀναγκαῖο συμπλήρωμα τοῦ ἐπιστημονικοῦ στοχασμοῦ προκειμένου νὰ ἀναλυθοῦν σὲ βάθος οἱ ἔννοιες τοῦ στοχασμοῦ αὐτοῦ. Μὲ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς φυσικῆς ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς φύσης ἡ θεωρητικὴ φιλοσοφία γίνεται καὶ θεωρία τῆς ἐπιστήμης. Τὸ ἴδιο τὸ ἐρώτημα «πῶς γίνεται ἡ ἐπιστήμη», δὲν εἶναι καθαρὰ ἱστορικό, ἀλλὰ φιλοσοφικό⁸. Ἐξ ἄλλου, καθὼς ἀναπτύσσεται ἡ ἐπιστήμη τοῦ διαστήματος προκύπτει ἡ ἀνάγκη συγκρότησης ἑνὸς δικαίου τοῦ διαστήματος. Ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα, ὅπως ἡ κλωνοποίηση, ἐγείρουν ἠθικὰ ζητήματα καὶ ἀπαιτοῦν τὴν ἐγρήγορη τῆς φιλοσοφικῆς συνείδησης⁹.

δ) ὁ ἐπιστημισμός, ἡ ἀποψη ὅτι ἡ γνώση πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν ἐπιστήμη, δὲν καταφέρει νὰ δικαιώσει τὴν πρακτικὴν ἔρευνα πού ἀναλαμβάνεται στὶς ἱστορικὲς καὶ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες. Ἡ φιλοσοφία παραμένει κριτικὴ ὁδὸς τόσο τῆς ἀντικειμενιστικῆς ἀντίληψης τῶν ἐπιστημῶν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους ὅσο καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς προόδου.

ε) ὁ σύγχρονος, τέλος, ἐμπειρισμός, πού καταπολεμᾷ τόσο τὴν μεταφυσικὴ ὅσο καὶ τὴ φιλοσοφικὴ γνώση ὡς γνώση πού δὲν ἐπαληθεύεται ἐμπειρικά, καὶ περιορίζει τὴν ἔρευνα ὡς πρὸς μὲν τὴν λογικὴ σὲ μιὰ λογικὴ μαθηματικὴ, ὡς πρὸς δὲ τὴ θεματικὴ καὶ τὴ μέθοδο στὴν ἐπιστημολογικὴ θεωρία, ἐκτίθεται ἀναπόφευκτα στὸν κίνδυνο τοῦ φαύλου κύκλου. Παράδειγμα ὁ Porrege, πού, παρὰ τὴ δυσφορία του γιὰ τοὺς ὁρισμούς, δέχεται ὅτι ὅλες οἱ θεωρίες εἶναι ὑποθέσεις, ἄρα ὅλες μποροῦν νὰ καταρριφθοῦν, κι ἀπὸ τὴν ἄλλη βεβαιώνει ὅτι δὲν προτείνει ἐγκατάλειψη τῆς ἔρευνας τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ τῆς δυνατότητας ἐξήγησης τῆς ἀνεύρεσής της καὶ κατάδειξης τῆς ἀναγκαιότητάς της. Πειραματιζόμαστε, ὑποστηρίζει, προκειμένου νὰ βροῦμε τὴν ἀλήθεια μέσω τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῆς ψευδότητος. Ἐδῶ ὁμως ὑπερέχει ὁ μέγας σοφὸς ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα, ὁ «ἐν φιλοσοφίᾳ πένταθλος»¹⁰ Δημόκριτος πού προτιμοῦσε τὴν εὕρεση μιᾶς ἀληθινῆς αἰτίας ἀπὸ τὸ βασίλειο τῶν Περσῶν¹¹ καὶ ἐπέτασε σὲ κάθε περίπτωση τὸ χρέος τῆς «ἀληθοθυμίας»¹². Παράλληλα ὑπερέχει ἐξίσου ὁ μέγας ἀθηναῖος σοφὸς Πλάτων πού ἐπέβαλε στοὺς φιλοσόφους «τὴν ἀψεύδειαν καὶ τὸ ἐκόντας εἶναι μηδαμῇ προσδέχεσθαι τὸ ψεῦδος, ἀλλὰ μισεῖν, τὴν δ' ἀλήθειαν στέργειν»¹³.

Ὁ θεματικὸς ὀρίζοντας «γνώση», πού προτείνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη εἶναι, γιὰ ὅσους γαλουχήθηκαν μὲ τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία - ἀρχαία καὶ νεότερη -, ἄρρηκτα συνδεδεμένος μὲ ἓνα δεύτερο ἄξονα, τὸν ἄξονα τῆς φρόνησης. Στὴν Ἑλλάδα ἡ φιλοσοφία, πρὶν γίνει μάθησις, γνωσιοθεωρία, ὑπῆρξε τρόπος ζωῆς, ἠθικὴ πραξιολογία, ὅπως τὸ φιλόσοφος, ἀρχικὰ ἐπίθετο¹⁴, πρὶν γίνει ὁρος δηλωτικὸς ἐπαγγέλματος ὑπῆρξε χαρακτηρισμὸς ποιητικῆς συμπεριφορᾶς. «Φιλοσοφεῖν» σημαίνει «φιλεῖν τὸ σοφόν»¹⁵, δηλαδή «ὁμολογεῖν», «λέγειν» σύμφωνα μὲ τὸν λόγο πού συνέχει τὰ πάντα καὶ ὄχι ἐμμένοντας στὸ μερικὸ ἢ ἐπικαιρικόν· ὁ διαλεκτικὸς - συνοπτικὸς εἶναι ὁ ἀδιάλειπτα διαλεγόμενος καὶ αὐτὸς πού ἀναζητεῖ νὰ συνθεωρήσῃ τὰ προβλήματα. «Σοφία»¹⁶, στὴν ἑλληνικὴ ἐκδοχὴ τοῦ ὁρου, ση-

8. Πβ. *Les Présocratiques* (J.P. Dumont. Éd.) Paris, Gallimard, 1988, XI.

9. Πρόσφατα (Ἰούνιος 97) ἡ Επιτροπὴ Βιοηθικῆς τῶν Η.Π.Α. ἀπέρριψε πρόταση ἐρευνητῶν γιὰ πειράματα κλωνοποίησης τοῦ ἀνθρώπου.

10. Πβ. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. IX, 37.

11. B 118

12. Πβ. DIELS - KRANZ, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, B 44 καὶ B 225.

13. *Πολιτεία*, 485 c.

14. Πβ. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΣ B 35: «Φιλοσόφους ἀνδρας»

15. Πβ. M. HEIDEGGER, *Qu'est - ce que la Philosophie?*, μτφρ. J. Beaufret, Gallimard, 1957.

16. Πβ. E. ZELLER, *Grundriss der Geschichte der griech. Philos.*, Leipzig (13), 1928, σ. 4. Πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *Ἡ φιλοσοφία του Ξενοφάνη*, Ἀθῆναι, Ἐκδ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, 1996, σ. 11

μαίνει θεωρητική έρμηνεία του κόσμου και όρισμένη συμπεριφορά στη ζωή. Κριτική γνώση του ζήν, όχι της άπλης, βιολογικής πραγματικότητας, όπου οι κρίσεις αντιμετωπίζονται ή θεραπεύονται από τις ειδικές επιστήμες (ιατρική, οίκονομία), αλλά του «βίου» ή σοφία υπήρξε θεωρία γνησιότητας και ποιότητας της συμβίωσης, του «εὖ ζήν». Σ' αυτό αποσκοπούσε ή «παιδεία», που στην έλληνική επίσης έκδοχή της¹⁷ είχε γνωστικό και ήθικό περιεχόμενο.

Για την αρχαία Ελλάδα ή κρίση της Φιλοσοφίας δέν ήταν ανεξάρτητη από την κρίση όλόκληρης της ζωής, ως κρίση παιδείας, οίκειοπραγίας¹⁸, αξιοκρατίας¹⁹. Αυτό που ό Άριστοτέλης όνόμασε «εὖ ζήν», για τό άτομο και την κοινωνία - την πολιτεία της οποίας «τέλος» είναι ή ποιότητα της συμβίωσης - προϋπέθετε τό αδιάλειπτο φιλοσοφικό ένδιαφέρον για ζητήματα ήθικού προσανατολισμού.

Ό έλληνικός φιλοσοφικός άνθρωπος αναγνώριζε την αρχή: «έπεσθαι τῷ ξυνῷ» (Ήρακλειτος Β 2): ασπάζοταν τό ήρακλειτικό «ξύν νόῳ λέγοντας ισχυρίζεσθαι χρή τῷ ξυνῷ πάντων ὁκωσπερ νόμῳ πόλις και πολύ ισχυροτέρως. τρέφονται γάρ πάντες οί άνθρωποι νόμοι υπό ενός, του θείου» (Β 114): την πλατωνική έπιταγή: «μηδενί άλλῳ πείθεσθαι ή τῷ λόγῳ, ὅς, αν μοι λογιζομένῳ βέλτιστος φαίνεται» (Κρίτων 46 b), καθώς και την αριστοτελική: «οὐκ έῶμεν αρχεῖν άνθρωπον αλλά τόν λόγον» (Η.Ν.Ε. Ι 1134 a 35). Άν ισχύει ή άποψη²⁰ ότι ή φιλοσοφία συνεχίζει νά υπάρχει καθόσον, μολονότι κατευθύνει τις προσπάθειές της σέ νέα αντικείμενα, δέν σταματᾶ νά τρέφεται από τό παρελθόν της, νά αυτοστοχάζεται, μπορούμε νά σκεφθοῦμε τό παρόν και τό μέλλον της μέσα από τό έλληνικό φιλοσοφικό παρελθόν της. Τό παρελθόν αυτό με τά ιδεώδη του ανθρωπιστικού πολιτισμού: του λόγου, της φιλαλήθειας - της έλευσης στο φῶς του ήθικῶς ὀρθοῦ και του δικαίου - της κατ' αρμοδιότητα ήθικά ευθυσμένης δράσης του ανθρώπου - προσώπου του σέ μιᾶ δημοκρατική κοινωνία νοούμενη αξιολογικά²¹, του μέτρου - ως του μεταξύ της υπερβολής («ύβρεως») και της έλλειψης - μπορεί νά ισχύει και ως παρόν και μέλλον της Φιλοσοφίας για την Ελλάδα και τόν σύγχρονο κόσμο μας.

Άννα ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ
(Αθήναι)

17. Πβ. W. JAEGER, *Paideia, Die Formung des griechischen Menschen*, Παιδεία. Ή μόρφωση του Έλληνος ανθρώπου. μτφρ. Γ. Βερροίου.

18. Πβ. Α. Κελεσίδου, *Ή έννοια της σωτηρίας στην πλατωνική πολιτική φιλοσοφία*, Αθήναι, Έκδ. Ακαδημίας Αθηνών, σσ. 1982, 51 κ. έξ.

19. Πβ. ΠΛΑΤΩΝΟΣ, Νόμοι 757 b - c, Πολιτεία 434 b. Άριστοτέλους, Πολιτικῶν Ε Ι 1301 a 39 - 1301, 1307 a 27-29. Ήθ. Νικομ., 1131 a 15 - 1131 b 13.

20. Πβ. J. Paul DUMONT, *Les Présocratiques*, XXV.

21. Πβ. Α. ΚΕΛΕΣΙΔΟΥ, *L'approche axiologique de la démocratie chez les premiers penseurs de la Grèce*, 2.500 χρόνια Δημοκρατίας, Αθήνα, 1982, 61-65.